

**ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬСТВА»
В ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ
TO THE DEFINITION OF CATEGORY «MORAL FOUNDATIONS OF SOCIETY»
IN THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE**

Кривенко Ю.В.,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

У контексті розвитку та становлення цивільного законодавства досліджується питання визначення категорії «моральні засади суспільства». Акцентується увага на визначенні поняття «моральні засади суспільства» та необхідності його законодавчого тлумачення.

Ключові слова: моральні засади суспільства, мораль, моральність, правові норми, звичай, традиція.

В контексте развития и становления гражданского законодательства исследуется вопрос определения категории «моральные основы общества». Акцентируется внимание на определении понятия «моральные основы общества» и необходимости его законодательного толкования.

Ключевые слова: моральные основы общества, мораль, моральность, правовые нормы, обычай, традиция.

The article deals with the certain categories of «moral foundations of society» in the civil legislation of Ukraine. In the context of the development and formation of civil law explores definition of category «moral foundations of society.» Attention is accented on the definition of «moral foundations of society» and the necessity statutory interpretation.

Key words: moral foundations of society, morality, ethics, legal norms, customs, traditions.

Актуальність. Сучасний етап реформування національної системи законодавства характеризується підвищеною увагою до окремих специфічних категорій в цивільному праві. Визначення питання специфіки категорії «моральні засади суспільства» в цивільному праві та законодавстві України є доволі актуальним. Враховуючи історичний досвід, слід відзначити, що право в його історично-конкретних формах виходило з утвердження цінності людини залежно від її місця й ролі в соціальній структурі. У давніх греків права мали лише вільні громадяни, а громадянином був той, хто був жителем міста-полісу, був вільнонародженим і мав майно як ознаку громадянського статусу. Заслуги перед державою були гарантією прав, давали певні привілеї та почесні. Тому основними моральними категоріями визнавали мужність, честь, доблесть. Якщо у давніх греків право відображає не лише соціальний статус людини, але й людські якості, то в подальшій історії, починаючи з часів Давнього Риму, вони розходяться між собою аж до протилежного. Право захищає сильного. Ідеал зв'язку закону, права і моралі – їх несуперечність одне одному на основі домінування морального начала. Закони, відображаючи зміст права, не суперечать поняттю моральності, якщо не протистоять їй [1, с. 39].

На сучасному етапі розвитку та становлення вітчизняного законодавства це питання викликає інтерес серед науковців та практиків.

Ступінь дослідження теми. Мета дослідження. Слід зазначити, що питання стосовно категорії «моральні засади суспільства» неодноразово досліджувалися в теорії права (С.С. Алексєєв, В.В. Копейчиков, О.Ф. Скакун) та виступали предметом дослідження цивільного права (Р.А. Майданик, Є.О. Харитонов та ін.).

Мета статті полягає в проведенні огляду та аналізу концептуальних підходів до визначення категорії цивільного права «моральні засади суспільства». Відповідно до поставленої мети були вирішені наступні завдання:

- визначення специфіки категорії «моральні засади суспільства»;
- співвідношення понять «моральні засади» та «мораль»;
- аналіз окремих положень ЦК України стосовно застосування категорії «моральні засади суспільства».

Останнім часом значна увага приділяється питанню категорії «моральні засади суспільства» як у законодавстві загалом, так і в цивільному праві України зокрема.

Вивчаючи характеристики різних норм (моральних, релігійних, правових), слід відзначити, що всі вони певною мірою взаємопов'язані. Особливо слід відмітити глибокий зв'язок моралі і права. Враховуючи це, більшість вчених ототожнюють поняття «моральні засади» й «мораль» і прирівнюють їх до поняття «суспільна мораль». [2, с. 264] Питання про мораль як форму регулювання суспільних відносин та особистої поведінки людини цікаве й складне водночас. Про мораль багато говорять, посилаються на неї, але ніхто її на власні очі не бачив. Якщо право існує у відчутних юридичних нормах, державних інститутах, то мораль невидима незброєним оком. Але все одне присутня, так би мовити, всюдишуща [3, с. 81].

Цивільний кодекс України застосовує категорію «моральні засади суспільства», однак не дає однозначного визначення, у зв'язку з чим виникає необхідність додаткового дослідження та обґрунтування. С.С. Алексєєв вказував, що існують певні види цивільних правовідносин, регулювання яких є байдужим у сенсі моральності внаслідок того, що вони не потребують моральної оцінки. Так, на його думку, значна кількість юридичних норм, які регламентують господарські, організаційно-технічні операції, дії з обліку, оформлення документації та інші, самі по собі позбавлені будь-якого морального змісту [4, с. 206].

Норми моралі – правила, що складаються відповідно до уявлень людей про добро і зло, справедливість та несправедливість, честь і безчестя тощо, тобто відповідно до моральних уявлень. Релігійні норми – правила, що регулюють відносини віруючих один з одним, з релігійними організаціями, релігійні обряди. Норми моралі самі по собі не є джерелами цивільного права. Соціальні норми – це правила поведінки, які відображають та регулюють відносини між людьми в суспільному житті. Вони є засобом орієнтації особистості в тих чи інших умовах, а також визначеним засобом контролю за поведінкою особистості з боку суспільства [5, с. 98]. С.І. Шимон стверджує, що не можна ототожнювати поняття «суспільна мораль» та «моральні засади суспільства» в контексті положень Цивільного кодексу України. Вирізняючи їх вплив на сферу цивільного права, можливо дещо розмежувати їх значення. Суспільна мораль певною мірою відбиває основну ідеологію суспільства, його цивілізаційні цінності на певній стадії розвитку. Її основи відображено в конституційних засадах суспільного ладу. Суспільна мораль є вужчим за змістом поняття

тям, її основні ідеї втілені в нормах публічного права, вона впливає й на формування цивільно-правових інститутів чи норм і, зокрема, може асоціюватися в цивільному праві з поняттям публічного порядку [6]. Так, згідно з ч.2 ст. 228 правочин, який порушує публічний порядок, тобто спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним, є нікчемним.

Норми моралі можна визнати джерелом цивільного права лише у випадку закріплення в якому-небудь нормативному акті, який входить в систему цивільного законодавства. У ч.4 ст.13 ЦК України передбачено, що при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Є.О. Харитонов зазначає, що «моральні засади суспільства» є категорією звичаєвого права, якій надана обов'язкова сила нормою закону (ЦК). Разом із тим ця категорія вимагає додаткового тлумачення, а отже, потребує з'ясування сукупності конкретних звичаїв, що визначають моральні засади суспільства (положення релігії, яка домінує у цьому суспільстві; гуманітарні цінності, прийняті в ньому тощо) [7, с. 84].

О.В. Грицак зазначає, що під категорією «моральні засади суспільства» в цивільному праві маємо на увазі певну сукупність імперативів, які можна охарактеризувати як динамічні; які мають неписаний характер; які виражають ступінь усвідомлення суб'єктами цивільних правовідносин цінностей, суттєвих у процесі реалізації ними майнових та пов'язаних з ними особистих немайнових прав [8, с. 42].

Відповідність поведінки моральним засадам суспільства передбачено також в наступних статтях ЦК України. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства – закріплено в ст.19 ЦК України. Фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ст.300). При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства [9, с. 53].

Категорія «моральні засади суспільства» охоплює народні звичаї, норми релігії та офіційну ідеологію суспільства. Отже, зміст даної категорії слід трактувати розширено. Поряд із «моральними засадами суспільства» виокремлюють офіційну ідеологію суспільства. Ідеологія – система поглядів, ідей, переконань, цінностей та установок, що виражають інтереси різних соціальних груп, класів, товариств, в яких усвідомлюються й оцінюються ставлення людей до дійсності й один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних відносин [10].

Законодавець у ст.294 ЦК України визначає, що фізична особа має право на транскрибований запис її прізвища та імені відповідно до своєї національної традиції. Як відомо, початковим джерелом права, а саме початковою формою його утворення, був звичай, тобто норми, правила поведінки, які склалися в повсякденній практиці. Традиція – це передача духовних цінностей від покоління до покоління; на традиції засновано культурне життя. Традиція охоплює широкий спектр явищ соціальної реальності: від тих, що зазвичай називають традиційними (технічних навиків і технологічних схем, релігійних і світських обрядів і церемоніалів, побутових і професійних звичаїв) до наукових і філософських шкіл,

ідеологічних конструкцій і маси повсякденних подій, які опосередковують соціальний досвід в індивідуальному бутті людини [11, с. 63; 111]. Чи є національна традиція і звичай тотожними поняттями? Термін «звичай» часто ототожнюють із поняттям «традиція» і «обряд». На відміну від традиції («лат. tradition – передача») звичай діє лише в певних сферах суспільного життя і є виявом неухильного дотримання зразків минулого. Він закріплює лише те, що усталилося в результаті тривалої суспільної практики та відбиває моральні, духовні цінності народу на певному етапі його культурного розвитку. Традиції, звичай спираються на підтримку громадської думки і відображають намагання людей зберегти ідеї, цінності, корисні форми поведінки.

У свою чергу, обряд є лише різновидом звичаю, це усталена сукупність умовних дій, які в образно-символічній формі закріплюють звичаї у фольклорній пам'яті. Є обряди з дуже складною процедурою, як правило, ті, що пов'язані з найважливішими подіями життя членів спільноти (сім'ї, етносу, трудового колективу, релігійної громади тощо). Такі звичаї називають ритуалами, тобто сукупністю обрядів, пов'язаних із відзначенням найважливіших життєвих подій, які мають культовий зміст. Такими, зокрема, є ритуали, що супроводжують перехід людини з одного соціального статусу в інший, так звані обряди ініціації – ритуали, якими позначають, наприклад, перехід із дитинства в дорослий стан, одруження, поховання. Так, при одруженні наречений і наречена переходять із статусу парубка й дівчини у статус одружених людей [12].

Звичай можуть застосовуватись у будь-якій сфері цивільних правовідносин (зобов'язальні, речові, спадкові тощо).

У ЦК передбачено правове регулювання цивільних правовідносин за рахунок звичаїв ділового обороту (538, 539, 627, 654, 668, 682, 687, 689, 691, 846, 857, 938, 1014, 1021, 1059, 1068, 1088, 1089, 1099 тощо.), якщо інше не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту. Виходячи зі змісту частини першої статті 7 ЦК України, звичаєм ділового обороту є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у сфері ділового обороту». Звичаєм ділового обороту визнається правова норма, яка є різновидом правового звичаю, що склалась і стала обов'язковою в певній сфері підприємницької діяльності в результаті багатократного і одноманітного повторення відомої поведінки, забезпечена корпоративним авторитетом і використовується для регулювання конкретних підприємницьких відносин з санкції держави. При закріпленні такого формулювання в ЦК звичаю ділового обороту виникає можливість застосування до регулювання цивільно-правових відносин не тільки звичаїв ділового обороту, але й інших правових звичаїв. Правовою основою судового застосування звичаїв ділового обороту слугують норми як матеріального так і процесуального законодавства. В якості загальної санкції на застосування звичаїв ділового обороту слід визнати ст. 7 ЦК, якою передбачено: «цивільні відносини можуть регулюватися звичаєм, зокрема звичаєм ділового обороту». В цивільному законодавстві зроблені також спеціальні відсилки до звичаїв ділового обороту. Такого роду відсилки містяться, зокрема, у статтях ЦК, що регулюють окремі види зобов'язань, наприклад у статтях 526, 527, 531, 538, 539, 654 та інших. Так, у Цивільному кодексі України містяться посилавання на звичаї ділового обороту, звичаї національних меншин (ст.28) і місцевий звичай (ст.333 ЦК) [13]. Стаття 333 ЦК (місцевий звичай) встановлює новий спосіб виникнення права власності, який не передбачався у старому Цивільному кодексі УРСР (1963): «Особа, яка збирала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобу-

ла іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їх власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки».

Однак законодавець у ст. 687 передбачає «відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог». Виникає питання, що слід розуміти під «іншими вимогами». На нашу думку, під «іншими вимогами» слід розуміти діловий звичай. Під діловими звичаями розуміють правила поведінки, що склалися в цивільному обороті. Вимоги, що пред'являються, здебільшого походять з ділових звичаїв». Звичай ділового обороту – усталене правило поведінки, яке широко застосовується у певній сфері підприємницької діяльності.

Традиційно найбільш поширеними звичаями ділового обороту є звичаї у торгівлі, господарських відносинах, розрахункових операціях, торговельному мореплаванні. В умовах ринкових відносин достатньо широке розповсюдження отримали узвичаєності, що склалися у господарській діяльності. Це, зокрема, торговельні узвичаєності, звичаї порту, що застосовуються при регулюванні морських перевезень, «кодекси честі», «джентльменські угоди» тощо.

Отже, категорія «моральні засади суспільства», визначена в ЦК України, перебуває в постійній трансформації і в кожному конкретному випадку потребує додаткового тлумачення та роз'яснення, що в цілому ускладнює практичне застосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мовчан В.С. Етика: Навчальний посібник / К.: Знання, 2007. – С.39 (483 с.)
2. Махінчук В.М. Моральні засади суспільства як один з чинників цивільного законодавства та критеріїв визначення меж здійснення особистих немайнових прав. /Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії та практики. Зб. наук. праць. За матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. М. Харків, 29-30 квітня 2004 року. – К., 2004 – с. 258-272
3. Миронова Г. Моральні засади Сімейного кодексу України. // Право України 2004, 1 № 4 – С. 79-84
4. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе. – М.: Юридическая литература, 1971. – с. 206
5. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник/под ред. Ю.Н. Оборотова. – О.:Феникс,20011. – С. 98 (436)
6. Шимон С.І. Розмежування понять «суспільна мораль», «моральні засади» та «моральність» в цивільному праві // Джерело запозичення http://www.rusnauka.com/23_SND_2008/Pravo/26738.doc.htm
7. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України : Підручник. – Вид. 2, перероб. і доп. – К. : Істина, 2007. – С. 84 (816 с.)
8. Грицак О.В. Моральні засади суспільства як оціночна категорія українського цивільного права // Адвокат №3(114), 2010 – С. 39-43
9. Цивільне право України: В 2-х томах. Том 1: Підручник / За ред. д-ра юрид. наук, проф. Є.О. Харитонова, канд. юрид. наук Н.Ю. Голубевої. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2008. – С. 832
10. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С. 140-141
11. Полонська І.М. Традиція: від сакральних підстав до сучасності – Ростов н / Д : Изд-во Зростання. ун-ту, 2006. – 272 с; Балюк Р. В. Співвідношення понять «традиція» та «новація» в контексті сучасної філософії // Філософські проблеми гуманітарних наук (Збірка наукових праць). Збірник праць / Київ, 2009. – С. 241(500 с.)
12. Майданник Р.А. Правовий звичай як джерело цивільного права // Джерело запозичення: <http://www.actio.com.ua/ru/publ-katc/pravovii-zvichai-iaak-dzherelo-tciv-lnogo-prava>
13. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України // Вищий господарський суд України.-Інформаційний лист від 07.04.2008№01-8/211-Джерелозапозичення: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08